Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 GISRRJ | Volume 4 | Issue 4 | ISSN : 2582-0095

द्वितीयव्याप्तिस्वरूपे जगदीशगदाधरयोः साम्यं वैशम्यञ्च

भगीरथः त्रिवेदी (नव्यन्यायाचार्यः)
श्रीसोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावलम्
गुजरात – भारतम्

Article Info
Volume 4 Issue 4
Page Number: 10-17

Publication Issue :
July-August-2021

Article History
Accepted : 02 Aug 2021
Published :10 Aug 2021

सारांशः– गादाधर्यां तावत् 'घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वात्' इत्यत्र अव्याप्तेः निरासः निरवच्छिन्नत्वविशेषणेन कृतः । परं तदपि न युक्तम् । पक्षान्तरे स्थलद्वये पुनः अव्याप्तिः उपस्थापितम् । जगदीशेन च 'आकाशत्वात्' इत्यस्य स्थाने 'गगनत्वमिति' शब्दान्तरं कृतम् । उभयत्र विचाराः समान एव ।
इत्थञ्च 'अधिकरणभेदेन अभाव भेदाङ्गीकृतमते' 'कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्' अव्याप्यवृत्तिसाध्यक स्थलादिषु नाव्याप्ते अवकाश इति अलम् ।

मुख्यशब्दः– द्वितीयव्याप्तिस्वरूपे, जगदीशगदाधरयोः, साम्यम्, वैशम्यञ्च, वेदः , विचाराः।

"आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः।।"

इति मनुस्मृत्युक्तरीत्या तर्कसहकृत एव वेदः यथावदर्थबोधनक्षम इति सर्वे संविद्रते । तस्य तर्कस्य साङ्गस्य सामान्यतः विशेषतश्च स्वरूपप्रतिपादनार्थं न्यायविस्ताराख्यं शास्त्रमवतारत् । प्रत्यक्षादि चतुर्ष्वपि प्रमाणेषु अनुमानप्रमाणस्यैव प्राधान्यत्वेन मन्यमानाः गङ्गेशोपाध्यायाः द्वितीयव्याप्तिस्वरूपमित्थं प्रतिपादयन्ति यत्- ' **साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्** ' । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतावव्याप्तिमाशङ्क्य **साध्यवद्भिन्ने'ति** विशेषणमुपात्तम् ।

द्वितीयलक्षणावतरणे बीजम् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति प्रथमलक्षणस्य "वह्निमान् धूमात्" इत्यादि स्थलेषु अव्याप्त्यादिदोषनिराकरणेऽपि अव्याप्यवृत्तिसाध्यक सद्हेतौ अव्याप्तिमाशङ्कते ।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

अव्याप्तिवृत्तिसाध्यकसद्हेतुस्थलमस्ति, "कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्" इति । हेत्वधिकरणे एतद्वृक्षत्वाधिकरणे वृक्षे कपिसंयोगस्य विद्यमानत्वादयं सद्हेतुस्थलम् । तथा हि - प्रकृते साध्यः कपिसंयोगः साध्याभावः कपिसंयोगाभावः तद्वान् साध्याभाववान् वृक्षोऽपि । वृक्षे अग्रावच्छेदेन कपिसंयोगसत्वेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावस्य वर्तमानत्वात् । प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याधिकरणे वृक्षे प्रतियोग्यनधिकरणमूलदेशावच्छेदेन कपिसंयोगाभावस्य "अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले" इति प्रतीतिबलेन स्वीकारात् । तथा च "उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणमक्रियं च तिष्ठति" इति न्यायात् वृक्ष एव उत्पत्तिकालावच्छेदेन कपिसंयोगाभावो वर्तते । तथा च कपिसंयोगरूपप्रतियोगिनः अनधिकरणौ यौ देशकालौ मूलम् उत्पत्तिकालश्च तदवच्छेदेन कपिसंयोगाभाववान् वृक्षः तदवृत्तित्वम् एतद्वृक्षत्वस्य नास्तीत्यव्याप्तिः ।

अतः द्वितीयलक्षणमारब्धम् । साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपम् । तदनुगुणं न कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतुस्थलेषु अव्याप्तिः ।

द्वितीयलक्षणावतरणे किं बीजम् ? इत्यत्र तु 'अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतावव्याप्तिमाशङ्कयाह- साध्यनद्भिन्नेति' दीधितिवचनमेव स्वीकृत्य व्याख्यानं कृतं जगदीशेन गदाधरेण च ।

द्वितीयलक्षणे समन्वयप्रदर्शनम् ।

लक्षणस्यास्य 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्यत्र समन्वयः । तथाहि - पक्षः पर्वतः साध्यः वह्निः हेतुः धूमः - यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा - महानसादिः इति व्याप्तेः सत्वादयं सद्हेतुः । प्रकृते साध्यः वह्निः साध्यवान् वह्निमान् पर्वतमहानसादिः, तद्भिन्नः जलहृदादिः तद्वृत्तिः यः साध्याभावः साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकः अभावः इत्युक्ते वह्निर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः वह्न्यभावः, तदधिकरणं जलहृदादिः तद्वृत्तित्वं मीनशैवालादौ, अवृत्तित्वमधूमे'ति लक्षण समन्वयः ।

"धूमवान् वह्नेः" इति व्यभिचारिणि लक्षणासमन्वयात् नातिव्याप्तिः । तथाहि -साध्यः धूमः हेतुः वह्निः, यत्र वह्निः तत्र धूमः इति व्याप्तेः अयोगोलके असमन्वयात् अयमसद्हेतुः । प्रकृते साध्यः धूमः साध्यवान् धूमवान् पर्वतमहानसादिः तद्भिन्नः यथा जलहृदादिः तथा तप्तायःपिण्डमपि तद्वृत्तिः यः साध्याभावः इत्युक्ते धूमो नास्तीति प्रतीतिसिद्धः धूमाभावः तदधिकरणं अयोगोलकमपि तत्र हेतोः वह्नेः वृत्तित्वात् नातिव्याप्तिः ।

साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रथमलक्षणस्य 'कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्' इति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतौ अव्याप्तित्वात् 'साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्' इति द्वितीयलक्षणम् आरब्धम्, तथा च नाव्याप्त्यादिदोषप्रसक्तिः।

तथाहि - साध्यः कपिसंयोगः हेतुः एतद्वृक्षत्वं यत्र यत्र एतद्वृक्षत्वं तत्र तत्र कपिसंयोगः यथा - पुरोवर्तिवृक्षः इति व्याप्तेः सत्वादयं सद्हेतुः। प्रकृते साध्यः कपिसंयोगः साध्यवान् कपिसंयोगवान् वृक्षः तद्भिन्नः गुणादिः तत्र वर्तमानः साध्याभावः इत्युक्ते कपिसंयोगो नास्तीति प्रतीतिसिद्धः कपिसंयोगाभावः तदधिकरणं गुणादि एव न तु वृक्षः तद्वृत्तित्वं गुणत्वे अवृत्तित्वं हेतौ एतद्वृक्षत्वेऽस्तीति लक्षण समन्वयः।

अधिकरणभेदेन अभावस्य भिन्नतया गुणादिवृत्तिकपिसंयोगाभाववृक्ष-वृत्तिकपिसंयोगाभावयोर्भेदात् नाव्याप्त्यादिदोषप्रसक्तिरितिभावः । वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावः अव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभाव एवं गुणादिवृत्तिकपिसंयोगाभावव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावः । तथा च साध्यवद्भिन्नगुणादिवृ ृत्तिकपिसंयोगाभाववान् गुणादिरेव न तु वृक्षः तदवृत्तित्वमेव एतद्वृक्षत्वेति लक्षणसमन्वयः।

जागदीशी-

वस्तुतः स्वप्रतियोगितावत्छेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः साध्यतावच्छेकसम्बन्धेन साध्यीयोऽभावः तद्वदवृत्तित्वमर्थः । तथा च साध्यतावच्छेकसम्बन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्याऽनुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन वह्न्यादिमतोऽन्यस्मिन् प्रर्वतादौ यः समवायाद्यविच्छिन्नवह्न्यभावस्तद्वत्ति धूमादेः सत्वादव्याप्तिः स्यादतस्तदुपपात्तमिति न्यायः।

गादाधरी-

साघ्याभावः साध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य धूमवति सत्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वान्यतरवान् जलत्वादित्यादौ साध्यवद्भिन्नपृथिव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वाद्यात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्वेन चाव्याप्त्यापत्तेः।

साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वधर्मावच्छिन्नत्वोभयविशेषत्वनिवेशेऽपि साध्याभाववत्तायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वास्वीकारे 'वह्निमान् धूमात्' इति प्रसिद्धस्थलेष्वेव अव्याप्तिः दुष्परिहरा । तन्ननिरासाय स्वरूपासम्बन्धावच्छिन्नत्वमुपात्तम् ।

तथापि 'आत्मा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक आकाशाभावाभाववान् आत्मत्वात् ' इत्यत्रापि अव्याप्तिः स्थिरैव ।

पुनः 'साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धमादाय' दोषः परिहृतः ।

गदाधरोक्तदिशा -

घटत्वाकाशसंयोगान्यतराभाववानाकाशत्वात् इत्यत्र अव्याप्तिः तन्निरासश्च ।

आकाशः घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वात् इत्यत्र साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावः तद्वदवृत्तित्वम् इत्याकारक द्वितीयलक्षणस्याव्याप्ति उपपाद्यते ।

अव्याप्तिः

साध्यं घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावः साध्यवान् घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशः तद्भिन्नः घटः, तत्र वर्तमानः यः साध्याभावः घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावः स च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतररूपः ।

घटे घटाकाशसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अभाव सत्वेऽपि घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया अभावसत्वात् घटत्वघटाकाशसंयोगयोरन्यतरस्य घटत्वस्य तत्र सत्वेन अन्यतराभावस्यासत्वात् । घटे विद्यमानः अभावः घटत्वरूपो घटाकाशसंयोगरूपश्च । तत्र घटाकाशसंयोगस्याधिकरणे आकाशे आकाशत्वहेतोः वृत्तित्वात् अव्याप्तिः स्थिरैव । तथा च साध्याभावनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । तथा च लक्षणम्-साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावः तन्निष्ठाधेयतानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतावदवृत्तित्वाभावः ।

साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानः यः साध्याभावः घटाकाशसंयोगाभावः न स्वीकर्तुं शक्यते । निरवच्छिन्नायाः घटाकाशसंयोगनिरूपितायाः अधिकरणतायामप्रसिद्धया न साध्याभावपदेन स्वीकार्यः । अपि तु घटत्वमेव साध्याभाव पदेन ग्राह्यम् । तथा च साध्याभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतावान् घटः, तदवृत्तित्वमेव आकाशत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

समन्वयः -

तथा हि - साध्यः घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावः, हेतुः आकाशत्वम् । यत्र यत्र आकाशत्वं आकाशे तत्र घटत्वमपि नास्ति घटानधिकरणावच्छिन्नप्रदेशे घटाकाशसंयोगोऽपि नास्ति इति घटत्वघटाकाशसंयोगोभयभावसत्वेनान्यतराभाव सत्वादयं सद्हेतुः । यत्रोभये नास्ति तत्रैवान्यतराभावः, यत्रैकं वर्तते तत्र नान्यतराभाव इति ध्येयम् ।

साध्यं घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावः साध्यवान् घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशः तद्भिन्नः घटः तत्र वर्तमानः यः साध्याभावः घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावः स च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतररूपः । घटे घटत्वस्य घटाकाशसंयोगस्य सत्वात् । तद्वृत्तित्वम् घटत्वे अवृत्तित्वं आकाशत्वेति लक्षणसमन्वयः ।

जगदीशोक्तदिशा

अथ च भावरूपाऽभावस्याधिकरणभेदेन भेदो मास्तु तथा च साध्यपदप्रदेशस्य सार्थक्यम् - परं व्याप्तिस्तु दुर्वारैव ।

'घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभाववान् गगनत्वात्' इत्यत्र अव्याप्तिरुक्ता ।

साध्यः घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभावः तद्वान् घटः तत्र वर्तमानः अभावः गगनघटसंंयोगः, तदधिकरणे गगने गगनत्वहेतोः वर्तमानत्वात् अव्याप्तिः व्याप्या ।

तन्निरासनाय अधिकरणभेदेन अभावो भिद्यते इति स्वीकारः कर्तव्यः तथा च नाव्याप्तिः ।

अभावस्य अधिकरणभेदात् भेदः वक्तव्ये सति अव्याप्तिः वार्यते । तथा च साध्यवद्भिन्ने वर्तमानः यः घटत्वघटाकाशसंयोगाभावाभावः स च घटत्वरूपः घटगगनाभावस्वरूपश्च । घटत्वं घटे व्याप्यवृत्तितया वर्तते । घटगगनाभावः अव्याप्यवृत्तितया वर्तते । तयोः सर्वथा भेदात्, घटत्वाधिकरणे घटे गगनत्वस्य अवृत्तित्वात् अव्याप्तिः वार्यते ।

- **जगदीशगदाधरयोः साम्यम् ।**
  - अधिकरणभेदेनाभावो भिद्यत इतीमं न्यायमभिमुखीकृत्यैव द्वितीयलक्षणारम्भः कृतः ।

- साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वात्मक द्वितीयलक्षणे समासस्वीकारपक्षे कर्मधारयसमासमनाधृत्य सप्तमीतत्पुरुषसमासाङ्गीकारे एव लक्षणसार्थकता ।
- व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः विरुद्धधर्मयोः एकस्मिन्नेवाधिकरणे वृत्तित्वाभावः उपपादितः ।
- साध्यपदप्रयोजनकाले साध्यवद्भिन्नवृत्तिः यः गगनाभावः तद्वति पर्वतादौ धर्मस्य विद्यमानत्वात् अव्याप्तिः अतः साध्यपदमुपात्तम् ।
- गुणवृत्यभाव-गगनाभावयोः भेदेपि न दोषः ।
- साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्न स्वीकारात् **'वह्निमान् धूमात्'** इत्यादि स्थले नाव्याप्त्यादिदोषप्रसक्तिः ।

- **जगदीशगदाधरयोः वैशम्यम् ।**
    - गदाधरभट्टाचार्येण- साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धादिना ' घटः पटत्वाभाववान् पटत्वात् ' इत्यादिस्थलेषु प्रकारान्तरेण अव्याप्तेः परिहारो कृतः, अनेके सूक्ष्मविचाराश्च दर्शिताः । तर्कालङ्कारेण तु एतादृशसम्धान् अस्पृश्यैव अव्याप्तिमाङ्क्य विविधाः विचाराः कृताः ।
    - गदाधरेण-'अन्यतराभावः अन्यतरस्वरूपः' इति न्यायस्य स्वीकारो न कृतः । जगदीशपक्षे तु साक्षात् अव्याप्तिः प्रदर्शिता ।
    - अन्ते गदाधरेण-**'घटत्वघटत्वाकाशसंयोगान्यतराभावाभाववानाकाशत्वात्'** इत्यत्र अव्याप्तिरापादिता ।
    - जगदीशेन तु – **'घटत्वघटत्वाकाशासंयोगान्यतरत्वावच्छिनाभाववान् गगनात्** ' इति **आकाशत्वात्** इति स्थाने **गगनत्वात्** इति शब्दान्तरं कृतम् । उभयत्र अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतावेव अव्याप्तिः तादवस्थैव इत्यलं लेखन जालेन ।

निगमनम्

अधिकरणभेदेन अभावो भिद्यते इति न्यायमादृत्यैव द्वितीयलक्षणमारब्धम् । गदाधरेण जागदीशतर्कालङ्कारापेक्षया स्वभिन्नविचाराः बहु उक्ताः । परं अन्ते अव्याप्तिस्तु उभयत्रापि समाना एव ।

साध्यवद्भिन्नवृत्तिः यः साध्याभावः तद्वदवृत्तित्वम् इति लक्षणम् । तत्र साध्यवद्भिन्नपदे सप्तमीतत्पुरुषस्यैव स्वीकारः जगदीशेन गदाधरेण च कृतमस्ति । साध्यपदस्य साध्याभावपदस्य च वैयर्थ्यनिरासोऽपि कृतः ।

ततः साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वादि विशेषणमाध्यमेन "वह्निमान् धूमात्" कालिकेन द्रव्यत्वाभाववान् कालत्वाद् इत्यत्र अव्याप्तेः परिहारः कृतः गदाधरेण । जगदीशेन च साक्षात् साध्वीयत्वेनेव साध्याभावस्य च प्रवेशात् बहुश्रमः विचारश्च न कृतः ।

गदाधरभट्टाचार्येण साध्याभाववत्तायां विशेषणद्वयमाध्यमेन स्वबुद्धिप्रतिभायाः दर्शनमकारि । 'घटत्वाभाववान् पटत्वात्' इत्यादिस्थलेषु अव्याप्तिनिरासाय 'साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन' साध्याभावाधिकरणस्वीकारात् कथमव्याप्तेः निरासः इत्युपपादितमस्ति ।

पुनश्च साध्यात्माकाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणेनापि अव्याप्तिः वार्यते इत्यादि केचित्काराणां पक्षोऽपि उपस्थापितम्। तत्र यावत् साध्यनिरूपितत्वं यत्किञ्चित् साध्यनिरूपितत्वादिकमपि स्पष्टतया निरूपितम् ।

एतत् सर्वं बहुविचारानन्तरमपि अनुमित्यौपधिकशरीरे न अभाव सम्बन्धः निवेशसम्बन्धः, साध्यादिभेदो व्याप्तेर्भेदात् । अतः साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशः कर्तव्यमापतति । मतमिदं जगदीशेन पूर्वमेव स्वीकृतम् । एतावन्मतः विचाराः जागदीश्यां न सन्ति ।

उभयत्र स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यरूप विरुद्धधर्माध्यासाभावः अधिकरणभेदो अभावस्य भेदः स्वीकार्यः एव ।

गादाधर्यां तावत् 'घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वात्' इत्यत्र अव्याप्तेः निरासः निरवच्छिन्नत्वविशेषणेन कृतः । परं तदपि न युक्तम् । पक्षान्तरे स्थलद्वये पुनः अव्याप्तिः उपस्थापितम् । जगदीशेन च 'आकाशत्वात्' इत्यस्य स्थाने 'गगनत्वमिति' शब्दान्तरं कृतम् । उभयत्र विचाराः समान एव ।

इत्थञ्च 'अधिकरणभेदेन अभाव भेदाङ्गीकृतमते' 'कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्' अव्याप्यवृत्तिसाध्यक स्थलादिषु नाव्याप्ते अवकाश इति अलम् ।

सहायकग्रन्थाः

क्रमः ग्रन्थनाम विवरणम् प्रकाशनम्

१ न्यायकोशः सकलशास्त्रोपकारक न्यायादिशास्त्रीयपदार्थ-प्रकाशः महामहोपाध्याय भीमाचार्येण विरचितः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् - वाराणसी

२ न्यायभाष्यम् गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणां वात्स्यायनमुनिप्रणितशास्त्रम् प्रसन्नटीकासहित संपा. हरिदास शास्त्री चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् - वाराणसी

३ गादाधरी द्वितीयोभाग अनुमानखण्डम् चौखम्बा संस्कृत प्रकाशनमम्- वाराणसी

४ न्यायमञ्जरी जयन्तभट्टः गौतमसूत्रतात्पर्यविवृत्तिः काशीसंस्कृत प्रकाशनमाला

५ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली किरणावलीव्याख्यासमेता
प. कृष्णवल्लभाचार्यः चौखम्बा संस्कृत संस्थान - वाराणसी
६ पञ्चलक्षणीसर्वस्वम् कुरुगण्टिरामशास्त्रि प्रणीतम्
संपा. सुदर्शन शर्मा वेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालय, तिरूपति
७ तर्कभाषाव्याख्यासारमञ्जरी माधवदेवकृता
संपा. टी.डी.मुरलीधरः राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम् - नवदेहली
८ पञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणे च रघुनाथशिरोमणिकृता दीधिति, गदाधरकृता गादाधरी,
रामानुजताताचार्य कृता बालबोधिनी व्याख्या राष्ट्रीयसंस्कृततसंस्थानम् - नवदेहली
९ प्रशस्तपादभाष्यम् श्रीधरभट्टप्रणीत न्यायकन्दली व्याख्या
संपा. दुर्गाधर झा सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी
१० व्याप्तिपञ्चकम् माथुरीजागदीशिसमलङ्कृता मास्टरखेलाडीलालसंकटाप्रसाद वाराणसी
११ व्याप्तिसप्तकसारः डॉ. पीयूषकान्तदीक्षित नागप्रकाशन - देहली
१२ दर्शनशास्त्रस्येतिहासः डा.शशिबालागौडः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन- वाराणसी